

Hegel en het tekort van de Duitse sociologie

Review van: ULRICH BECK (2006) *The cosmopolitan vision*. Cambridge, Polity Press; Ulrich Beck & Edgar Grande (2004) *Kosmopolitisches Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag en Ulrich Beck & Christoph Lau (red.) (2004) *Entgrenzung und Entscheidung. Was ist neu an der Theorie reflexiver Modernisierung?* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

‘Geleerden, filosofen die sterk geneigd zijn tot generalisatie, classificatie en die bijzonder creatief zijn in het scheppen van nieuwe woorden of etiketten voor de soorten en subsoorten die ze verzinnen, zijn niet degenen die de wetenschap en de wijsbegeerte op de meest tastbare manier vooruithelpen.’ A.A. Cournot

In de ontwikkeling van de sociale wetenschappen is de dialectische stijl van redeneren in toenemende mate problematisch geworden. Ze zou te weinig oog hebben voor de concrete en vaak contingente ontwikkeling van samenlevingen, alleen betekenisvol lijken als de macrosociologische lijn niet verlaten wordt en zich meer bekommeren om filosofische finesse dan om de problematiek van historische causaliteit. In Duitsland is deze dialectische traditie waar het de sociologiebeoefening betreft echter altijd een sterk referentiepunt gebleven. Vanaf de Frankfurter Schule probeert deze reconstructief-kritische traditie tegelijkertijd de principes bloot te leggen die in het heden aanwezig zijn alsook de wijze waarop het heden van deze principes afwijkt. Het opgeven van de dialectiek lijkt zo tegelijkertijd het opgeven van deze maatschappijkritische of richtinggevende functie met zich mee te brengen. Zo zit men in een lastig pakket: de wat al te ruime bespiegelingen over de dialectiek van de verlichting hebben hun legitimiteit binnen de sociale wetenschappen enigszins verloren, terwijl de vraag naar kritische reflectie onverminderd groot blijft.

Bij de uiterst productieve Münchener school die onder leiding van Ulrich Beck staat, komt deze spagaat bijzonder duidelijk naar voren.¹ Aan de ene kant neemt ze de kritiek serieus door meer aandacht te besteden aan empirische casussen die de meeromvattende bewegingen moeten illustreren en onderbouwen, aan de andere kant blijft ze echter vasthouden aan de dialectische traditie die de Duitse sociologie vanaf de Frankfurter Schule haar eigen karakteristiek gegeven heeft. Geworteld in de protestbeweging van de jaren zestig en zeventig en in de (breed levende) onvrede met het

statische karakter van de Amerikaanse structureel-functionalistische sociologie, heeft Beck een theorie ontwikkeld die zowel tegemoetkomt aan de vraag naar theoretische verklaringen van grote maatschappelijke ontwikkelingen als aan de vraag naar kritisch houvast in deze verwarrende tijden. In de meer recente literatuur poogt Beck een aantal thema's prominent op de agenda te zetten: het proces van reflexieve modernisering dat van de eerste naar de tweede moderniteit leidt, de aanwezigheid van het methodologisch nationalisme in het sociaalwetenschappelijk onderzoek en de noodzaak haar te vervangen door een kosmopolitisch gezichtspunt. Aan de hand van de bovengenoemde problematiek zal ik allereerst de uitwerking van deze thema's inhoudelijk bespreken, vervolgens zal ik laten zien hoe dialectiek en kritiek in deze thema's in elkaar grijpen en als laatste beargumenteer ik waarom Becks stijl van sociologisch redeneren desalniettemin hoogst problematisch blijft.

Reflexieve modernisering

De eerste moderniteit omvat een aantal voor haar wezenlijke onderscheidingen, zoals het onderscheid tussen de verschillende soevereine staten, tussen nationaal en internationaal en tussen oorlog en vrede. Meer in het algemeen wordt ze volgens Beck gekenmerkt door het 'principe van of-of': het is of oorlog, of vrede en tussen deze twee uitersten bevindt zich niets. De tweede moderniteit trekt deze onderscheidingen in twijfel. Hedendaagse fenomenen als terreurdreiging, klimaatproblemen en de risico's van gentechnologie zorgen ervoor dat de basisonderscheidingen van de eerste moderniteit eroderen. Er is sprake van een toenemende 'ontgrenzing' waarbij de in de eerste moderniteit getrokken grenzen steeds minder toereikend zijn om zich van actuele gebeurtenissen rekenschap te geven. In de overgang van de eerste naar de tweede moderniteit wordt het 'principe van of-of' dan ook ingeruild voor het 'principe van zowel-als-ook'. Neem het fenomeen van het hedendaagse terrorisme. Met deze vorm van terrorisme is de grens tussen een staat van oorlog en een staat van vrede niet meer eenduidig te trekken: het is tegelijkertijd zowel vrede als ook oorlog.

Een belangrijk onderscheid waarmee deze overgang begrepen kan worden, is het onderscheid tussen basisprincipe en basisinstinctie (Beck e.a. 2004, 21 en Beck & Grande 2004, 15). Een basisprincipe, zoals het principe van de statelijkheid of het principe van de rationele motiveerbaarheid van beslissingen, is in deze meer fundamenteel. Een basisinstinctie is een institutionele oplossing voor of een verwerkelijking van een basisprincipe in een bepaalde fase van de moderniteit. Zo is de natiestaat als instictie een verwerkelijking van het principe van de statelijkheid, zonder dat het principe met deze verwerkelijking volledig is uitgeput. Beck stelt dat de basisprincipes van de eerste moderniteit gehandhaafd blijven, terwijl de basisinstincties veranderen. Daarmee is deze overgang er een van continuïteit én breuk.

Een tweede onderscheid waarmee de overgang naar de tweede moderniteit kan worden begrepen, is het onderscheid tussen reflexiviteit en reflectie (Beck & Holzer 2004, 166). Waar bij reflectie de nadruk meer op weten en bewustzijn ligt, daar staat bij reflexi-

viteit het idee van neveneffecten centraal. In tegenstelling tot de conventionele politieke theorie is het niet de beslissing zelf, maar haar onvoorziene gevolgen die de kern uitmaken van de huidige politiek. Deze gevolgen doen ongewilde contexten van handelen ontstaan die de nationale grenzen te buiten gaan. Het proces van reflexieve modernisering is dan ook een proces waarbinnen men steeds meer bezig is met het oplossen van zelfgegenereerde problemen. De tweede moderniteit begint als reflexiviteit over reflectie triomfeert, als de neveneffecten de overhand krijgen op de mogelijkheid van het bewustzijn alles systematisch te overzien. Als deze dynamiek van reflexiviteit in het algemeen voor de tweede moderniteit geldt, dan moet zij volgens Beck ook zichtbaar zijn in haar deelsystemen. Een van die deelsystemen is de wetenschap. Vanaf de jaren tachtig betreft wetenschap zich in toenemende mate op zichzelf. In het onderzoek van Latour, Knorr-Cetina en andere wetenschaps sociologen wordt wetenschap niet enkel van een filosofische definitie voorzien, maar tevens met empirische middelen onderzocht. De arbeidsdeling tussen zelfbeschrijving en wetenschapsbeoefening is door middel van reflexiviteit ondermijnd en zodoende is wetenschap reflexief geworden.

Reflexieve modernisering of kosmopolitisering roept ook sterke tegenreacties op. Zo interpreteert Beck de holocaust in termen van een strijd tussen kosmopolitisme en antikosmopolitisme. De joden leefden voor de Tweede Wereldoorlog in een spanning tussen universalisme en particularisme. Zij waren het die de tweede moderniteit binnen de eerste moderniteit van de natiestaat vertegenwoordigden. De vernietiging van de Europese joden was dan ook de fanatieke poging van het nationalistische Duitsland om dit archetype van het kosmopolitieke weg te vagen. Ook een meer hedendaags fenomeen als al-Qaida kan gezien worden als een antikosmopolitische beweging in een tijdperk van toenemende kosmopolitisering.

Methodologisch nationalisme

Het proces van reflexieve modernisering dat naar de tweede moderniteit toe leidde, is al een tijd aan de gang. Toch blijft men over de werkelijkheid spreken in termen die ontleend zijn aan de eerste moderniteit. Binnen de sociale wetenschappen zit men aldus gevangen in de ijzeren conceptuele kooi van het ‘methodologisch nationalisme’. Deze wetenschappen analyseren de samenleving nog altijd op grond van de aanname dat ze nationaal gestructureerd is. Omdat de menselijke conditie zelf kosmopolitisch geworden is, vallen de belangrijkste ontwikkelingen in het tijdperk van reflexieve modernisering zodoende buiten het sociaalwetenschappelijke gezichtsveld.

Een van de slachtoffers van dit methodologisch nationalisme is Europa: zij wordt ofwel gezien als een verbond tussen staten ofwel als een nieuwe (super)staat. Zoals het een goed modernist van de eerste orde betaamt, is er tussen beide opties niets te vinden. Om deze Europa-blindheid op te heffen en ons de ogen te openen voor het kosmopolitische project dat Europa in wezen is, is een perspectiefwisseling nodig die het methodologisch nationalisme als nationaal opvat en daarmee herinterpreteert. Deze herinterpretatie sluit verwijzing naar de natiestaat echter niet uit. Vanuit het kosmo-

politische gezichtspunt kan nog steeds naar de natiestaat verwezen worden, maar wel binnen een horizon waarin het grensoverschrijdende karakter van reflexief moderne fenomenen erkend wordt. Om greep te krijgen op deze ontgrenzing introduceert Beck een aantal concepten of principes die binnen het raamwerk van het methodologisch nationalisme geen plek kunnen krijgen. Als eerste het concept van wederzijdse verbondenheid: met de nadruk op groeiende verbondenheid en afhankelijkheid tussen nationale ruimten breekt dit concept met het in zichzelf besloten karakter van de natiestaat zoals geconcipieerd door het methodologisch nationalisme. Daarnaast de metafoor van vloeibaarheid: sociale structuren lossen op in stromen van mensen, informatie, goederen en culturele symbolen. Metaforen van 'stromen' en 'golven' spreken de methodologisch kosmopoliet zeer aan. En als laatste het principe van een meervoud aan perspectieven: het kosmopolitisme kan zowel een lokaal als een nationaal, transnationaal of globaal perspectief innemen en fenomenen zodoende op verschillende niveaus analyseren.

Het blijvende belang van de dialectiek ...

In de inleiding heb ik Beck binnen de dialectische traditie geplaatst. In het recente werk komt dit mijns inziens op drie onderscheiden vlakken naar voren. Allereerst is de 'theorie van de geschiedenis' die onder zijn historische verklaringen zit in wezen die van Hegel. Zo spreekt hij over basisprincipes die in basisinstitutes verwezenlijkt worden, over Europa dat nog van zichzelf bewust gemaakt of 'tot begrip gebracht' moet worden (Beck & Grande 2004, 32 en 81), over de hegeliaanse *Aufhebung* van de eerste moderniteit in de tweede moderniteit met de daarbij behorende 'opheffing' van de natiestaat (Beck & Grande 2004, 58-59 en 114) en over de 'list van de rede' (Beck & Grande 2004, 60).

De dialectische redeneertrant schuilt echter niet alleen in de geschiedtheorie. Ze komt ook sterk naar voren in de conceptuele argumentatie die van theses en antitheses weer mooie syntheses maakt: universalisme en relativisme zijn antithetisch, het kosmopolitisme erkent gelijkheid én verschil en is daarmee hun synthese. De gehanteerde concepten worden ontwikkeld binnen een ideëel-conceptuele ruimte waar andere ideaaltypische concepten het afzetpunt vormen. De concepten kennen een eigen dialectische dynamiek: het concept van kosmopolitisme is anders dan de concepten universalisme, relativisme en nationalisme. Deze concepten zijn met elkaar in tegenspraak, maar worden alle opgeheven (in het voorbijstreven behouden) door het concept van kosmopolitisme. Middels nauwkeurig redeneren komt het kosmopolitisme zo als beste uit de bus. Het is de ultieme synthese van alle andere concepten (Beck 2006, 57).

Bij zo'n filosofie van de geschiedenis die spreekt over 'eerste moderniteit', 'tweede moderniteit', 'late moderniteit' en 'postmoderniteit' in hun onderlinge verhoudingen past, ten derde, een bepaalde vorm van causaliteit die je als 'grote causaliteit' zou kunnen omschrijven. De causale verbanden die worden gelegd zijn niet van een lokaal type en nooit erg precies. Verklaringen worden veelal in de volgende vorm gegeven: 'dit is een fenomeen van de tweede moderniteit' (Beck 2006, 113), 'deze auteurs zijn het product van de

eerste moderniteit' enzovoort en zo verder. Deze grote vorm van causaliteit vind je ook terug in de wijze waarop maatschappelijke ontwikkelingen worden geanalyseerd: het gaat om een 'dialectiek van kosmopolitisering en antikosmopolitisering' (Beck & Grande 2004, 152), om een 'macrosociologische dynamiek' (Beck & Grande 2004, 187), om 'binnen en buiten overtreffende dynamieken van centrum en periferie' (Beck & Grande 2004, 189). Als laatste worden allerhande fenomenen zo vormgegeven dat ze principes worden die binnen de grote causaliteit een rol kunnen gaan spelen: de strijd van de nazi's tegen de joden wordt een strijd tussen kosmopolitisme en antikosmopolitisme ('nazi's zeiden "jood" en bedoelden "kosmopoliet"' (Beck 2006, 3)); Huntington en Fukuyama zijn niet twee denkers die pas betekenis krijgen tegen de achtergrond van de conservatieve Amerikaanse elite, maar staan voor 'twee westerse houdingen met betrekking tot het omgaan met verschil' (Beck 2006, 50-53); al-Qaida wordt tot de 'belichaming' van de antikosmopolitische beweging gemaakt (Beck 2006, 112-113), waarbij de vraag in het midden wordt gelaten of de Verenigde Staten daarmee de 'belichaming' van het kosmopolitisme is. Al gebruikt hij meer empirisch materiaal dan Hegel, de wijze waarop deze data historisch worden aangewend in zijn betoog, de causale verbanden die gelegd worden en de conceptuele argumentatie zijn nog altijd van hegeliaanse snit.

Waar moet deze trant van redeneren toe leiden? In ieder geval tot een perspectiefwisseling in de sociale wetenschap. Met de brede uiteenzettingen over de kosmopolitisering of de 'ontgrenzing' van de werkelijkheid probeert Beck te laten zien hoe bepaalde (wetenschappelijke) onderscheidingen steeds minder realiteit bezitten.

Hij heeft met zijn theorie echter ook grotere zaken op het oog. Niet alleen het sociaal-wetenschappelijke Europa-onderzoek zit klem, ook Europa zelf zit gevangen in de 'of-of'-redenaties van het methodologisch nationalisme. De verwerkelijking van Europa als kosmopolitisch project wordt geblokkeerd door haar nationalistische zelfbeschrijving. Met zijn analyses poogt Beck Europa van haar vertekende zelfbeeld te bevrijden. De dialectische sociologie moet ook een maatschappelijk baken zijn; zij moet Europa haar ogen laten openen voor zichzelf. Hoe zijn dialectiek en kritiek of 'richting geven' nu met elkaar verbonden? Het antwoord op deze vraag ligt in het eerder naar voren gebrachte onderscheid tussen principe en verwerkelijking. Het *principe* dat aan Europa ten grondslag ligt, is het kosmopolitisme. In de *verwerkelijking* van dit principe gaat echter het een en ander mis. Een van de belangrijkste factoren is dat ze in haar verwerkelijking geremd wordt door een conceptuele misvatting. Door de discrepantie tussen beide voor het voetlicht te brengen, maak je een beter zelfbegrip van Europa mogelijk en open je de weg naar een toekomst waar deze discrepantie kan worden opgeheven

... en haar blijvende problemen

De kracht van Becks analyse is gelegen in het feit dat alles op het eerste gezicht volledig lijkt te kloppen. In de dialectische dynamiek valt alles op zijn plaats. Kijk je echter door de ramen, dan blijkt dat achter deze façade een constructie schuilgaat die de nodige zwakke plekken vertoont. Neem het voorbeeld van de wetenschap als deel-

systeem van de tweede moderniteit. Zo'n nieuw empirisch object dat nog niet eerder door Beck geanalyseerd is, maakt het mogelijk eventuele gewinning aan zijn eerdere analyses van andere objecten (de milieuproblematiek, de risicosamenleving) even tussen haakjes te zetten. Wat voegt Beck toe aan wat we al weten? Wat brengt hij voor het voetlicht dat eerder onderbelicht bleef? Het idee dat de opkomende wetenschapssociologie van de laatste 25 jaar een reflectie is op de wetenschappelijke praktijk klopt zonder enige twijfel, maar is tegelijkertijd nauwelijks meer dan een analytische waarheid. Dat wetenschap daarmee reflectiever wordt, is ook nog te behappen.² Vanuit zijn theorie van reflexieve modernisering moet Beck echter op groter wild jagen. Sterker nog, vanuit het onderscheid tussen reflectie en reflexiviteit is de juistheid van dit punt niet eens een argument voor de bredere stelling van reflexieve modernisering. Zodra men echter op deze meer principiële vraag doordent, rijzen problemen die Beck zelf niet aansnijdt, laat staan oplost. Op welke manier is de wetenschapssociologie te begrijpen als een neveneffect van de wetenschap? In hoeverre is ze inherent aan bepaalde wetenschappelijke ontwikkelingen? Hoe kun je haar zien als een poging tot het oplossen van een door de wetenschap zelf gegenereerd probleem? Als hij deze vragen van een antwoord kan voorzien, heeft Beck een controversiële, maar zeer zeker vernieuwende verklaring voor de snelle opkomst van de wetenschapssociologie te pakken. Zonder een antwoord op dit soort vragen blijft de stelling dat het ontstaan van de wetenschapssociologie te danken is aan een proces van reflexieve modernisering echter in de lucht hangen. Hetzelfde gebrek aan onderbouwing is zichtbaar waar het de werkzaamheid van het methodologisch nationalisme betreft.

Alhoewel er in zeer heftige termen over het methodologisch nationalisme in de sociale wetenschappen gesproken wordt, met bijbehorende retoriek van 'territoriale gevangenis' en 'ijzeren conceptuele kooi', wordt verder niet hardgemaakt hoe dit nationalisme vervolgens doorwerkt in de diverse productie van sociaalwetenschappelijke kennis. De enige vertegenwoordiger van het methodologisch nationalisme die een citaat krijgt toebedeeld, is Rawls. Dat is echter geen sociaal wetenschapper, maar een filosoof. Zonder verdere uitleg wordt vervolgens verwezen naar Durkheim en Parsons, alsof we dan wel weten hoe laat het is. En als laatste wordt aan Marx gerefereerd, die het kapitalisme in Groot-Brittannië aantrof en haar veralgemeniseerde tot het kapitalisme van de moderne samenleving. In dit laatste punt zit echter een grote kern van waarheid: in de ontwikkeling van het kapitalisme speelde de Britse industrialisatie nu eenmaal een zeer prominente rol. Als voorbeeld van de verwoestende werking van het methodologisch nationalisme is het om die reden niet erg geschikt. Al met al lijkt vooral de voortdurende herhaling van de ernst van de zaak de lezer ervan te moeten overtuigen dat we met een reëel bestaand fenomeen te maken hebben. En dat is jammer. Door alleen te verwijzen naar auteurs die grotendeels tot de 'canon' van de sociale wetenschap behoren, verzaakt Beck te laten zien hoe de hedendaagse sociologie 'in zijn algemeenheid' door het methodologisch nationalisme beheerst wordt. Dat Parsons te veel dacht in termen van de consensus van het nationaal georganiseerde culturele systeem en dat Durkheim (in het hoogst gepolariseerde klimaat van het

Frans-Duitse conflict) op belangrijke punten nationalistisch georiënteerd was, dat is in de huidige sociologie niet echt controversieel meer. De speelruimte van Becks betoog blijft met deze verwijzingen de speelruimte van de theorie. Naast de klassieke sociologen staan vergelijkingen met en onderscheidingen van andere auteurs die *grand theory* bedrijven, zoals Bauman, Castells, Giddens, Habermas, Luhman en Wallerstein, zeer prominent op de voorgrond. Waar mijns inziens meer te halen valt, is de door Beck verdedigde stelling dat de sociologie op dit moment gevangen zit in het methodologisch nationalisme. Het zou hem dan ook meer gesierd hebben als hij een reeds bestaand sociaalwetenschappelijk onderzoek over de Europese Unie naast een door hemzelf uitgevoerd onderzoek had gelegd. Dan zou hij kunnen laten zien op welke specifieke punten dit onderzoek gevangen zit in de strengen van het methodologisch nationalisme en hoe het kosmopolitisch gezichtspunt dat hij voorstaat een uitweg kan brengen uit deze impasse. Wederom blijft zo een potentieel belangrijk probleem, en een van de centrale stellingen van Becks betoog, veel te veel zweven.

De verschillende voorbeelden van verklaringen die bij nader inzien lang niet zo steekhoudend zijn als ze voorkomen, staan niet op zichzelf. Ze zijn symptomatisch voor de manier waarop Beck en zijn medestanders sociologie bedrijven. Met de geschiedtheorie van Hegel en het daarbij gehanteerde begrip van causaliteit in de vorm van een proces, een dynamiek, een tendens, een wisselwerking, een stroom of een golf, kom je onherroepelijk in de knel. Doordat de gegeven voorbeelden slechts illustraties zijn bij de macrosociologische analyse, vervalt de noodzaak de causale verbanden tussen beide grondig te onderzoeken. Nu duikelen de stellingen, hypotheses en theorema's over elkaar heen alsof het een degenererend onderzoeksprogramma à la Lakatos betreft. Wat als Beck eens vuile handen maakte door de confrontatie op te zoeken met verse empirische objecten? Dat zou zijn analyses wellicht minder grandeur geven, maar ook zoveel meer potentie voor zowel maatschappelijke als wetenschappelijke aanwending.

Noten

1 Voor het gemak zal ik in het vervolg van 'Beck' spreken als zijn sociologische school wordt bedoeld.

2 Zie voor een kritische bespreking van de recente ontwikkeling in de wetenschapssociologie waarbij juist de nadruk wordt gelegd op het gebrek aan reflexiviteit van de 'nieuwe' wetenschapssociologen, Bourdieu 2004, 7 e.v.

Literatuur

Beck, U., W. Bon & C. Lau (2004) Entgrenzung erzwingt Entscheidung: Was ist neu an der Theorie reflexiver Modernisierung? In: U. Beck & C. Lau (red.) *Entgrenzung und Entscheidung*, pp. 13-62.

Beck, U. & B. Holzer (2004) Reflexivität und Reflexion. In: U. Beck & C. Lau (red.) *Entgrenzung und Entscheidung*, pp. 165-192.
Bourdieu, P. (2004) *Science of science and reflexivity*. Chicago, The University of Chicago Press.